

Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri ve Deyimler İhtiva Eden Üç Kitap

Armeno-Turkish Proverbs and Idioms in Three Books

Zehra HAMARAT YARDIMCI¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Zehra Hamarat Yardımcı (Dr. Öğr. Üyesi.),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: zehra.hamarat@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2548-9602

Başvuru/Submitted: 07.09.2023

Revizyon talebi/Revision requested:
06.10.2023

Son revizyon/Last revision received:
15.10.2023

Kabul/Accepted: 16.10.2023

Online Yayın/Published Online: 26.10.2023

Atıf/Citation: Hamarat Yardımcı, Zehra. "Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri ve Deyimler İhtiva Eden Üç Kitap." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 2 (2023): 881-911.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1356618>

ÖZ

Atasözleri ve deyimler bir toplumun düşünce kalıplarını en öz biçimde aktaran dil formlarıdır. Sözceleri az ve öz, çağrışım dünyası ise çok geniştir. Toplumun davranış kalıplarını anlama adına önemli veriler sunan atasözleri ve deyimler bu makalenin konusudur. Makalede Osmanlı toplumunu oluşturan farklı dil ve kültürden insanların –özellikle Ermenilerin– ortak iletişim dili olan Türkçenin atasözlerini kullanım biçimlerini tespit etmek amaçlanmış ve Osmanlı döneminin sonlarında yayımlanmış olan üç kitap, ihtiva ettikleri Ermeni harfli Türkçe atasözleri bakımından ele alınmıştır. Söz konusu kitaplar *Kıssadan Hisse* (1900), *Hazır Cevap* (1890) ve *50 Aradzabadum* (1897) adlarını taşımaktadır. Metin tarama yoluyla incelenen bu üç kitapta toplam 112 Ermeni harfli Türkçe atasözü ve deyim tespit edilmiştir. Bu kitaplarda atasözü veya deyim olarak kaydedilmiş ifadelerin bir kısmının atasözü ve deyim olmasa da o dönemde halk arasında meşhur olan halk tabirlerinden olduğunu söylemek mümkündür. Makalede tespit edilen Ermeni harfli Türkçe atasözlerinin bir kısmına, taranan sözlük ve benzeri çalışmaların hiçbirinde rastlanamamıştır. Bazılarının ise yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca *50 Aradzabadum* adlı Ermenice eserden hareketle bazı Türkçe atasözü ve deyimlerin Ermeniler arasında hikâyeleri ile bilindiğini söylemek mümkündür ki bu hikâyelerin bazıları Nasreddin Hoca adına bağlı olarak anlatılmaktadır. Ermeniler, içinde yaşadıkları Osmanlı toplumunda Türk diline kayıtsız kalmamış, hem bu atasözleri ve deyimleri sıklıkla kullanmış hem de bunların kayıt altına alınmasına katkıda bulunmuşlardır.

Anahtar kelimeler: Atasözleri, Deyimler, Ermeni Harfli Türkçe Eserler, Ermeniler, Kültürel Etkileşim

ABSTRACT

Proverbs are linguistic forms that reflect the thought patterns of a society by conveying thoughts and feelings in their most concise form. While the words in a proverb are concise, they have an extensive associative meaning. Proverbs are important for understanding a society and thus form the focus of this article, which aims to determine the use of proverbs in Turkish, which was the common language of communication for the peoples of different languages and cultures that made up Ottoman society, here dealing with Armenians in

particular. For this purpose, the article discusses three books that had been published at the end of the Ottoman period in terms of the Turkish proverbs they contain in the Armenian alphabet. To achieve this goal, the study examines the books *Kıssadan Hisse* [Moral of the Story], *Hazır Cevap* [Readied Answers], and *50 Aradzabadum* [Collection of 50 Proverbs]. The text analysis identified a total of 112 Turkish proverbs and idioms in Armenian script in these three books. Some of the expressions recorded in these books may not strictly be proverbs or idioms but were famous colloquial phrases of the time. Moreover, based on the Armenian work *50 Aradzabadum*, this study is able to assert that some proverbs and idioms were known among Armenians, as well as their accompanying stories, some of which were narrated under the name Nasreddin Hodja. Armenians coexisted with Ottoman society and did not remain indifferent to the Turkish language; they frequently used these proverbs and idioms, which contributed to their preservation.

Keywords: Proverbs, Idioms, Armeno-Turkish, Armenians, Cultural Interaction

EXTENDED ABSTRACT

This article focuses on Armeno-Turkish proverbs. Proverbs are believed to reflect the societies in which they are produced and perpetuated, and Ottoman-era proverbs are assumed to also reflect the cultural interactions in Ottoman society in linguistic terms. Therefore, this article limits its scope to proverbs written in the Armenian alphabet. People from different linguistic and cultural backgrounds in Ottoman society facilitated communications using the Turkish language. Armenians in particular preferred Turkish in their daily lives. They not only frequently used Turkish proverbs but also compiled Turkish-Armenian dictionaries.

This article examines three books containing Armeno-Turkish proverbs that have yet been analyzed in any other study. After identifying the proverbs and idioms in these three books, the article investigates whether they had been previously published as Armeno-Turkish proverbs. Additionally, the article determines if the same or similar proverbs can be found in commonly used Turkish proverb dictionaries.

The first book examined in the article is *Kıssadan Hisse* [Moral of the Story]. *Kıssadan Hisse* does not function as a complete dictionary but rather includes proverbs alongside moral and religious topics. It has a total of 40 proverbs. What makes this book significant is that it provides the meanings of the proverbs along with the proverbs themselves. After presenting the proverb, the author also conveys its meaning through verses and a small number of quatrains. Recording proverbs with their meanings was uncommon in the pre-Republic era, making this book a rare examples. Furthermore, the brief introduction Dadıryan wrote about the proverbs before conveying them is valuable. He mentions that, while the proverbs are commonly used, their true meanings are often unknown.

Some of the proverbs found in *Kıssadan Hisse* are still widely used in the Turkish language today. However, some proverbs in this book such as “*Hastalar başında ölüler yatar*” [The dying are laid at the head of the ill], “*Ahz u ita mihenk taşdır*” [Keeping one’s word is the touchstone], and “*Ölüm kaş ile kirpik arasındadır*” [Death is between the eyebrow and eyelash] should be noted as absent in commonly used dictionaries. Additionally, some proverbs in this book have slightly different meanings from their modern interpretations. For instance, the proverb “*Baskısız yongayı yel götürür*” [A swing with no weight is carried away by the

wind] is interpreted differently in the book. While the contemporary meaning emphasizes that young people not under strict guidance can go astray, *Kıssadan Hisse* emphasizes that leaving individuals to themselves leads to laziness. Apart from a few examples like this, most of the proverbs align with their modern interpretations.

The second book examined in the article is *Hazır Cevap* [Readied Answers]. In *Hazır Cevap*, proverbs and idioms are presented under the headings of *darb-ı mesel* [striking proverbs] and *durub-ı emsal* [similar idioms]. The book, written in Turkish with Armenian letters, includes a total of 30 proverbs and idioms. However, not all expressions presented as *darb-ı mesel* or *durub-ı emsal* can be classified strictly as proverbs or idioms. For example, the saying “*Temiz lisan kişinin şunu şerefi olduğu gibi, fena söhbet dahi söyleyenin badi-i mezelleti olacağı aşikârdır*” [Just as clean language shows one’s honor and glory, bad conversation clearly shows the speaker’s disgrace] is neither a proverb nor idiom. Nevertheless, these expressions are understood to have been colloquial phrases known and used at that time. Moreover, some expressions presented as *darb-ı mesel* in this book, such as “*Kulak kalbin yoludur*” [The ear is the path to the heart] and “*İtaat etmek bilmeyene emr etmek lazım değildir*” [Orders need not be given to one who does not understand obedience] should be noted to have been absent in the dictionaries examined herein.

The third book this article examined is *50 Aradzabadum* [Collection of 50 Proverbs]. This book contains 48 proverbs and their stories. The book states that the stories accompanying these proverbs were taken from La Fontaine, Ezop, Khigar, Krilov, and Nasreddin Hodja. Of these 48 proverbs, 42 are also written in Turkish using Armenian letters. The book does not specify which proverb belongs to which source. Only two of the proverbs with stories in this book are attributed to Nasreddin Hodja in Turkish sources. Additionally, some of the phrases presented here such as “*Ya doğra, ya bas, ya çanakdan elini kes*” [Either chop, squeeze, or cut your hand from the jug], “*Sen kekligi endir yüze / Deveyi endirem düze*” [You can’t lead quail to the front / I can’t lead camel straight], and “*Göç yolunun bekmezi, kimine yarar kimine yaramaz*” [What is unexpected on the migration path, benefit some and not others] should also be noted as absent from Turkish dictionaries. In conclusion, Armeno-Turkish proverbs and idioms reflect the cultural interactions in Ottoman society. Armenians who used Turkish for common communication frequently used Turkish proverbs and at times even made changes to them.

Giriş

Bir ifadenin atasözü olduğunu nasıl anlarız ve atasözünü nasıl tanımlarız sorularını cevaplamak zordur. Atasözlerini her yönüyle inceleyen ve Türkçeye atasözü bilimi şeklinde çevrilebilecek olan paremiyoloji alanında yapılan çalışmalar da atasözlerini tanımlamanın sanıldığı kadar kolay olmadığını ortaya koymaktadır.¹ Çeşitli alanlarda yapılan tanımlama gayretleri bir tarafa hemen her kültürde “halk” da kendi atasözü tanımlarını ve tariflerini üretmektedir. Kültürlerin çeşitli kategorilere dayanan atasözü tanımları olduğuna değinen İlhan Başgöz, atasözlerinin, pek çok kültürden elde edilmiş 143 “halk” tanımını inceler. İncelemesi sonucunda atasözlerinin içerik, biçim, işlev, köken ve sosyal bağlama göre hemen her kültürde tanımlandığına ve bu tanımların da kültürlerarası geçirgenliği yansıttığına dikkat çeker.² Bundan hareketle atasözlerinin bilimsel tanımları ile birlikte halk tanımlarının da önemli olduğunu ve kültürel değişimler yaşandıkça kültürün önemli parçaları olan atasözlerinin de değiştiğini söylemek mümkündür.

Türkiye’de yapılan çalışmalara baktığımızda Türk atasözlerinin de pek çok araştırmacı tarafından birbirine benzer şekilde tanımlandığını söylemek mümkündür.³ Türkiye’de atasözleri ve deyimler üzerine uzun yıllar araştırmalar gerçekleştiren Ömer Asım Aksoy, kendisinden önce yapılan pek çok tanımla ve atasözü ile deyim, vecize vb. arasındaki ayırım kriterlerini eleştirmekte ve kendisi atasözünü şu şekilde tanımlamaktadır: “Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştırıp ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözlerdir.”⁴ Atasözleri ait olduğu ulusun değerlerini, karakterini, zihniyetini ortaya koyar; inançlarını, geleneklerini, dünyayı algılayış biçimini yansıtır.⁵ Aksoy’un ifadesiyle atasözleri, ulusun kendi damgasını taşır.⁶

Atasözlerinin tanım ve açıklamalarında geleneksellik (atalara aidiyet), millilik ve toplum tarafından onaylanmış bilgelik, vurgulanan ortak noktalar ve atasözleri bu yönleri ile pek çok toplumda etkili ifadeler olarak kabul edilir. Bir atasözünü söyleyen herhangi bir kişi kendi

- 1 Atasözlerini tanımlama problemleri ve tanım önerileri için bk. Shirley L. Arora, “The Perception of Proverbiality”, *Wise Words: Essays on the Proverb* içinde, Ed. Wolfgang Mieder (London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2015), 37-80; Ezgi Ulusoy Aranyosi, “Atasözü Neydi, Ne Oldu?”, *Milli Folklor*, 88 (2010): 5-15. Değişen teknoloji ile birlikte halk bilgisini edinme ve aktarma yollarının da değiştiğini vurgulayan Aranyosi, atasözlerinin de form olarak değiştiğini belirtir. Atasözleri tanımlarındaki geleneksellik, gramatik değişmezlik, şiirsellik gibi pek çok özelliğin istisnai örneklerine yer verir. Özellikle yeni form kazanan kalıp sözlerin tanımlanması problemini ele alır. Bu makalede incelenen, 19. yüzyıl sonunda yazılmış üç kitapta kaydedilmiş olan atasözleri de kimi zaman darb-ı mesel/durub-ı emsalden ne anlaşıldığı ya da varyantlaşma noktasındaki genellemelerin dışında kalan örnekleri karşımıza çıkarmaktadır.
- 2 İlhan Başgöz, “Atasözleri Hakkında Atasözleri ya da Atasözlerinin Toplumsal Anlamı”, Çev. Nurdan Tuhfe Toçoğlu, *Milli Folklor*, 70 (2006): 85-87.
- 3 Bu tanımlardan bazıları için bk: Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969), 129-130; Aydın Oy, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972), 1-2; *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2c. (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1997), V-VI; Belgin Tezcan Aksu vd., *Türk Atasözleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022), 7.
- 4 Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp, 1988), 37.
- 5 Aksu vd., *Türk Atasözleri Sözlüğü*, 7.
- 6 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 27.

sesine atalarının sesini, bilgelerin tecrübelerini de eklemektedir. Bu ses, “kültürel geçmişten gelen bir sestir.”⁷ O nedenle bu sözlerin büyüsel bir etkisi, Aksoy’un ifadesiyle kutsal bir yanı vardır.⁸ Kişinin sözünü, sesini de bu şekilde bilgece bir söz hâline getirmektedir.

Atasözlerinin tanımları ve özelliklerinde vurgulanan noktalardan biri üzerinde özellikle durmak gerekmektedir: Atasözlerinin ulusal yanları. Atasözleri ulusun ortak düşünce ve tavırlarını yansıtmaktadır. Biçimsel ve içerik olarak güçlü kültürel öğelere sahiptir. Atasözleri üretme ise evrensel bir durumdur. Her toplum edindiği çeşitli bilgileri ve tecrübeleri özlü kalıp ifadelerle bilgece dile getirir. İçinde yaşanan toplum atasözlerini biçimlendirir ki bu noktada Osmanlı toplumu içinde üretilen ve aktarılan atasözlerinin önemi yadsınamaz.

Çok kültürlü bir yapıya sahip olan farklı dinden, dilden ve kültürden insanların ortak bir dil ve üst kimlikte buluşabildiği Osmanlı toplumunda Türkçe hem farklı kültürlerin dillerini beslemiş hem de bu dillerden aldıkları ile zenginleşmiştir. Osmanlı toplumu içinde yaşayan Türkler, Ermeniler, Rumlar vb. birbirlerinin diline kayıtsız kalamamıştır. Bahsi geçen gayrimüslim unsurların Türkçe öğretimiyle ilgili yazdıkları dilbilgisi kitapları ve sözlükler, sıradan komşuluk gereğinin dışında devletin işleyişinde ve günlük hayatın yaşanmasında şartların gerektirdiği ihtiyaçlardır.⁹ Bu makalede kitabı incelenecek olan Dikran Krikoryan’ın yazmış olduğu lügat, bu kültürel etkileşimi ve farklı toplumların birbirinin diline olan ilgisini yansıtan dikkat çekici bir örnektir. Aşağıda bahsedilen bu lügat Ermeni alfabesi ile yazılmıştır ve Rumca kelimelerin Türkçe karşılıklarını vermektedir. Lügat bu yönü ile üç dilin unsurlarını birleştirmiştir.¹⁰

Benzer bir etkileşimi atasözlerinde de görmek mümkündür. Türkçe atasözlerini Osmanlı toplumu içinde farklı etnik gruplar da –bazen değiştirerek– kullanmışlardır. Bu duruma Ermeniler özelinde yaklaştığımızda, Ermenilerin kendi alfabeleri ile Türkçe yazdıkları kitaplarda atasözlerine çokça yer verdiklerini görmek mümkündür. Ayrıca Turgut Kut’un aktardığına göre Ermeniler arasında Türkçe atasözünü kullanımı yaygındır. Özellikle Kayseri, Adana, Yozgat gibi yerlerde yaşayan Ermeniler, Türkçe atasözlerini kullanmayı tercih etmişlerdir.¹¹ Dolayısıyla Osmanlı toplumunda ortak dil Türkçe ile iletişim kurmayı başaran farklı dil ve kültürden insanlar, atasözleri noktasında da birbirlerini etkileyerek hem ana dillerini zenginleştirmiş hem de ortak dil Türkçeye farklı söyleyiş özellikleri katmışlardır.

Bu zenginliğe dikkat çekmek amacıyla yazılan bu makalede, üç kitapta yer alan Ermeni harfli Türkçe atasözleri ele alınmaktadır. Konuyla ilgili daha önce yapılan değerli çalışmalar bulunmaktadır.

7 Arora, “The Perception of Proverbiality”, 338-39.

8 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 15.

9 Ermeniler için Ermeni harfleri ile yazılan ve Osmanlı Türkçesini öğretmeyi amaçlayan kitaplar bu konuda örnek verilebilir. Bu bağlamda İlm-i Sarf önemli bir göstergedir. Detaylı bilgi için bk. *İlm-i Sarf-ı Osmani (Ermeni Hurufatı ile Yazıldığı Üzre Lisan-ı Osmaninin Sarfı Olarak)* (Sdambol: A. H. Boyacean Tabhanesi, 1868), 216s. Kitabın dibacesinde yazar, Fuad Paşa’nın *Kavaid-i Osmaniye* adlı eserini esas alarak bu kitabı oluşturduğunu ve Ermenilere Osmanlı Türkçesinin kurallarını öğretmeyi amaçladığını, buna ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir.

10 D. Krikoryan, *Rumca Luğat ve Usul-ı Mükâleme* (İstanbul: Nşan Berberyan Matbaası, 1893).

11 Bimen Zartaryan, “Ermeni Edebiyatında Türkçe Atasözleri”, *Jamanak Gazetesi*, (17 Nisan 1944)’ten aktaran: Turgut Kut, “Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları”, *Türk Folkloru*, 53 (1983): 6, (6. dipnot).

Ermeni harfli Türkçe atasözlerinden müstakil olarak bahseden ilk çalışma Turgut Kut'a aittir. Bir bildirisinden oluşturduğu makalede dokuz adet Ermeni harfli Türkçe atasözü kitabı listelemektedir ki bunlardan ikisi bu makalede de ele alınmaktadır. Kut'un bahsettiği 9 kitap şunlardır: 1. *Mecmua-i Letayif ve Durub-ı Emsal*, 2. Simon Culardyan, *Türkçe Atasözleri*, 3. *Meseli-i Mensur*, 4. Malatyalı Hamparsum Benneyan, *Atalarsözü Külliyyatı*, 5. Yozgatlı Gğemes Dadıryan, *Kıssadan Hisse ve Mülahazat-ı Ahlâkiye*, 6. *Türkische Sprichwörter*, 7. *Proverbes Turcs*, 8. *Proverbi Popolari Turchi*, 9. *Turkish Proverbs*.¹²

Kut'tan önce ise Adnan Cahit Ötügen,¹³ Adnan imzasıyla yazmış olduğu bir yazıda genel olarak darb-ı mesellerden bahsederken Ermeni harfli Türkçe atasözlerinin yer aldığı kitaplara da değinmiştir. Bahsettiği kitaplar İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde bir cilt içindedir ve Ermeni harfleri ile Türkçe yazılmış pek çok atasözünü içermektedir. Bu küçük kitaplarda Türk atasözlerinin İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca tercümelemeleri verilmiştir. Bahsettiği cilt, altı küçük kitaptan oluşmaktadır. Birinci kitapta 180, ikinci kitapta 355, üçüncü kitapta 190, dördüncü kitapta 200, beşinci kitapta ise 322 Türkçe darb-ı mesel ve çevirilerinin bulunduğu belirtilmektedir. Altıncı kitap, ikinci kitabın ikinci basımıdır.¹⁴

Zeki Kaymaz, Ötügen'in bahsettiği ikinci kitabı makale olarak yayımlamıştır. Bu kitap Kut'un verdiği listede de altıncı sırada yer almaktadır. *Türkische Sprichwörter* adlı kitap 1877 yılında Venedik'te basılmıştır. Kaymaz, atasözü olarak verilen 355 ifadeden bazılarının deyim olduğunu belirtmektedir. Bazı dil hususiyetlerine dikkat çeken Kaymaz, kitapta yer alan atasözlerinin çoğunun bilinen atasözleri olduğunu belirtmekte bazılarının ise diğer kaynaklarda rastlanmayan atasözleri olduğuna değinmektedir.¹⁵

Ermeni harfleri ile Türkçe yazılmış atasözlerine değinen bir diğer makale M. Sabri Koz'a aittir. Koz, makalesinde 19. yüzyıla ait bir yazma mecmuada yer alan yetmiş beş atasözünü aktarmış ve bunların bugün yaygın kullanılan sözlüklerdeki ve Ermeni harfli Türkçe atasözlerinin yer aldığı başka kitaplardaki kullanımlarına yer vermiştir.¹⁶

Ötügen'in bahsettiği birinci kitabı ise Hüseyin Yıldız ve Abdulkadir Öztürk bir makale olarak yayımlamışlardır. Yayımladıkları kitap *Turkish Proverbs* adını taşımaktadır; 1844 yılında, Venedik'te basılmıştır. Anadolu sahası dil özelliklerine göre yazıldığını belirttikleri bu kitapta bulunan yüz seksen bir atasözünü aktarmışlardır. Bu atasözlerinden yirmi altı tanesi yaygın

12 Kut, "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları", 5.

13 M. Sabri Koz, soyadını Ötügen olarak vermektedir. M. Sabri Koz, "Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler", *Türklük Bilgisi Araştırmaları: Journal of Turkish Studies, Çekirge Budu Robert Dabkoff'a Armağan* 44 (2015): 287, (15. dipnot). Bu makaleyi de okuyup değerlendirme zahmetinde bulunan sayın M. Sabri Koz'a teşekkür ediyoruz.

14 Adnan, "Darbimesel Mecmuaları Kitabiyatı", *Atsız Mecmua*, 15 (1932): 54-55.

15 Zeki Kaymaz, "Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XIII/1 (2013): 173-212. Aynı kitap hakkında bir makale yayımlayan Erdoğan Altınkaynak, bu kitaptaki atasözleri ve deyimlerin Gregoryen Kıpçaklara ait olduğunu ifade etmektedir. Erdoğan Altınkaynak, "Ermeni Alfabeti ile Yazılı Gregoryen Atasözleri Kitabı", *Karadeniz: Uluslararası Bilimsel Dergi*, 10 (2011): 149-155.

16 Koz, "Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler", 285-318.

kullanılan sözlüklerde yer almamaktadır. Diğerleri ise bugün de çeşitli şekillerde kullanılan atasözleridir.¹⁷

Bu makalede Kut'un listesinde yer alan iki kitapta ve daha önce bahsedilmeyen bir kitapta bulunan Ermeni harfli Türkçe atasözleri ele alınmaktadır. Bu kitaplardan ilki *Kıssadan Hisse* adını taşımaktadır ve atasözlerini anlamları ile birlikte verdiği için değerlidir. İkinci kitap *Hazır Cevap*'tır ve verilen örneklerle darb-ı mesel ifadesinden ne anlaşıldığını ortaya koymaktadır. Üçüncü kitap ise Ermenicedir ve *50 Aradzabadum* adını taşımaktadır.

Söz konusu üç kitapta darb-ı mesel, durub-ı emsal, mesel ve temsil ifadeleri tercih edilmiştir. Bu ifadeler atasözü ve deyimleri karşılamak için kullanılmaktadır;¹⁸ bundan dolayı makalenin başlığında "atasözleri ve deyimler"i kullanmayı tercih ettik. Kitaplarda darb-ı mesel, durub-ı emsal, mesel ve temsil başlıkları altında verilen ifadelerin hepsinin bugün anladığımız şekliyle atasözü ve deyim olduğunu söyleyemeyiz; ancak kitapların yazarlarının bu başlıklar altında verilen ifadeleri atasözü ve deyim olarak kabul ettiğini düşünebiliriz. O nedenle kitaplarda yer alan ifadelerin hepsi bugün anladığımız hâliyle atasözü ve deyim karşılamasa da yazarların tercihinin önemli olduğu düşüncesi ile darb-ı mesel, durub-ı emsal, mesel ve temsil başlıkları altında verilen her ifadeye bu makalede yer verilmiştir.

Ermeni harfli Türkçe atasözlerinin kültürel etkileşim unsuru olarak kullanım biçimlerini sınırlı sayıda eserden hareketle ortaya koymayı amaçlayan bu makalede; Türkçe atasözlerine Ermeni harfli Türkçe metinlerde nasıl anlam verildiği, darb-ı mesel ifadesinin neyi karşıladığı da tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca incelenen üç kitapta yer alan atasözlerinin neşredilmiş olan diğer Ermeni harfli Türkçe atasözleri içinde olup olmadığını tespit etmek de amaçlanmış ve bu amaçla Kaymaz, Koz, Yıldız ve Öztürk'ün yukarıda bahsedilen makalelerine başvurulmuştur. Söz konusu atasözlerinin bugün yaygın kullanılan atasözü sözlüklerinde yer alıp almadığına da bakılmış ve böylece bu ifadelerin kullanım sıklığını tespit etmek amaçlanmıştır. Bu amaçla Aksoy, Aksu ve Albayrak'ın sözlüklerinden kapsamlı¹⁹ oldukları için öncelikle faydalanılmış, bu sözlüklerde yer almayan kimi ifadeler için de başka sözlüklere başvurulmuştur.

Ermeni harfli Türkçe atasözleri ve deyimler kitaplardaki yazım tercihine bağlı olarak Latin harflerine aktarılmıştır. Ermeni harfleri ile yazılan Türkçe metinlerdeki söyleyiş ve yazım tercihlerinin önemli ve anlamlı olduğu düşünüldüğü için yazarların tercihlerine bağlı kalmıştır.

1. Kıssadan Hisse

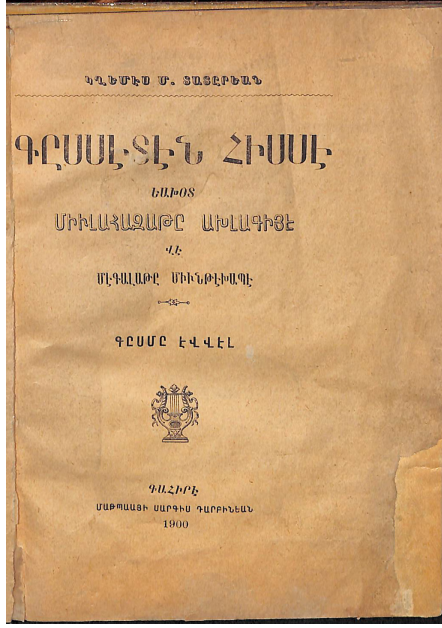
Ermeni harfleri ile Türkçe yazılmış olan bu kitabın tam adı *Kısseden Hisse Yahod Mülahazati Ahlakıye ve Makalatı Müntehabe* şeklindedir. Kitap iki ciltten oluşmaktadır. Kitabın, bu makalede incelenen birinci cildi ayrı olarak 1900 yılında Kahire'de Sarkis Tarpinyan matbaasında

17 Hüseyin Yıldız, Abdulkadir Öztürk, "19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine", *ODÜ-SOBIAD: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 6(3) (2016): 739-766.

18 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 13-14.

19 Söz konusu üç sözlük geçmişten günümüze atasözlerini ihtiva eden pek çok eserden faydalanılarak hazırlanmıştır. Özellikle Aksoy ve Albayrak hazırlamış oldukları sözlüklerde yazmalardan, basılı pek çok kitaptan, dergi ve gazete yazısından, ansiklopediden faydalanmışlardır.

basılmıştır.²⁰ 1901 yılında ise kitap tekrar iki cilt hâlinde, İstanbul’da, Matbaa-i Sarıyan ve Şeriki’nde basılmıştır. Kitabın ikinci cildi eğer ayrıca basıldı ise ona şimdilik ulaşamadığımızı belirtmek gerekir. Kitabın ikinci cildinde müstakil olarak atasözü ve deyimler başlığı olmadığı ve ikinci ciltte özellikle Çince ve Farsça atasözleri yer aldığı için kitabın ikinci cildi bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Görsel 1. *Kıssadan Hisse* (iç kapak)

Kıssadan Hisse kitabının yazarı Gğymes²¹ M. Dadıryan’dır. Yazmış olduğu bu eserin mukaddimesinde adının yanına Yozgatlı ibaresini eklemiştir. Bundan hareketle kendisinin Yozgatlı olduğunu söyleyebiliriz. Dadıryan, eserinin ikinci cildini Apraham M. Aprahamyan adlı birine ithaf etmiştir. Eseri ithaf ettiği Aprahamyan ikinci cilde kısa bir giriş yazmıştır. Girişte, “Kastomunu” milli mektebinde yani “Kastomunu” Ermeni Mektebinde birlikte okuduklarını ifade etmektedir.

Ermeni harfli Türkçe atasözleri ile ilgili yazısında bu kitaptan bahseden Turgut Kut, kitabın tam künyesini şu şekilde vermektedir: “5- Yozgatlı Gğemes Dadıryan, *Kıssadan Hisse* ve *Mülâhazat-ı Ahlâkiye*, 2 Cilt, 1901-1902.” Kut, bu kitabın aslında bir ahlâk kitabı olmakla birlikte içinde hayli Türkçe atasözünün varlığına değinmektedir.²²

20 İlk baskının künye bilgisi şu şekildedir: Gğymes M. Dadıryan, *Kıssadan Hisse Yahod Mülâhazat-ı Ahlâkiye ve Mekalat-ı Müntehabe*, Kısmı Evvel, (Kahire: Matbaa-yi Ğarpinean, 1900), 112

21 Turgut Kut, yazarın adını Gğemes şeklinde yazmıştır ancak yazar ikinci cildin 163. sayfasında yazdığı şiirde kendi adıyla akrostiş yapmış ve adını Gğymes şeklinde yazmıştır.

22 Kut, “Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları”, 5.

Dadıryan dinî ve ahlâki içeriğe sahip başka kitaplar da yazmıştır. Arşivimizde bulunan bu içerikte bir kitabın künye bilgisi şu şekildedir:

Gğymes M. Dadıryan, *Mûlahazat-ı Ahlakiye*, Kısmı Sani, İstanbul, Matbaa-i Sarıyan ve Şürekâsı, 1902, 160 s.

Dadıryan'ın incelememize konu olan kitabında genellikle ahlâki ve kimi zaman da dinî nasihatleri konu alan kısımlar bulunmaktadır. Kitapta; Müsrif ve Nekes, Hem Leziz Hem Acı, İki Ahmaklar gibi başlıklar altında çeşitli karakter özelliklerine değinilmiştir. “Meşahirin Kelimat-ı Meşhuresi” başlığını ise kitabın iki cildinde de çokça kullanmış ve bu başlık altında tarihî kişilerin önemli sözlerini yazıp bu sözleri açıklamış ve sonrasında da kendisinin konuyla ilgili beyitlerini yazmıştır. Bu eserin dikkat çekici yanı Dadıryan'ın anlatmak istediği pek çok konuyla ilgili çokça şiir yazmış olmasıdır. Bu şiirlerin hepsi kendisine aittir.

Bu makalede, söz konusu eserde yer alan ve doğrudan atasözü olduğu belirtilen kısımdan faydalanılmıştır; ancak onun haricinde de kitapta pek çok deyim, atasözü, vecize ve halk deyişi yeri geldikçe çeşitli bağlamlarda kullanılmıştır.

Makalede yer verdiğimiz atasözleri “Beynennas Kullanılan Temsiller” başlığı ile kaydedilmiştir. Atasözlerini ve bunlarla ilgili şiirlerini listelemeden önce yazar, konuyla ilgili düşüncelerini bu başlık altında²³ şu şekilde aktarmıştır ki atasözleri hakkındaki görüşlerini bu kısa girişten öğrenmek mümkündür:²⁴

Beynennas istimal olunan adi temsillerden bed ile, zevat-ı situdesimatın meşhur emsalı üzerine kıssa kıssa izahat ve ifadelerde bulunmak emelindeyiz.

Sırasına göre ve söhbet arasında ehalinin kullandığı öyle güzel darb-ı meseller var dır ki, çok defa söyleyenler anlerin meziyyetine varamadıkdan başka mana-i hakikelerini dahi gereyi gibi fehm u idrak edememekte dirler. İşbu aba u ecdaddan ihale olunmuş ve tecribekâr sahibleri ile felaketzede olan kâmil zatlar tarafından söylenilmiş bulunan efkâr-ı müfideyi daima gözümüz önünde bulundurmakla, mûlahaza ve istifade etmekteyiz faideden hali olmaz zann ederiz.

İnsanlar beyninde istimal olunan temsillerin adedi hadd u hisaba gelmez, alelhusus her millet ve kavmin kendisine mahsus binlerce durub-ı emsalları mevcut dır ki, anleri bir araya cem itmek kabil olsa yüzlerce sahifelerden mürekkeb cild cild kitablar meydana gelecek dir.

Lakin maetteessüf-i azim deriz ki, kullanılan bir çok mugayir-i edeb meseller de mevcut dır ki, bila şübhe anlerde kendi tabiatlarına müsaid gelen kimseler tarafından tertib edilmişler dir. Eyi adem kendi hazine-i fikriyesinden memduh şeyler, edna adem ise merdud şeyler çıkarır. Nabeca ibare ve ifadeler ile serd u beyan edilen mesel yahod temsiller edeb u iffete ve din u diyanete külliyyen mugayir bulundıklarından anleri Hristiyan olana kullanmak gayr-i münasib olduğu gibi, istimalı hiç bir kimseye dahi caiz deyil dir. Zira anlerin bıraktıkları fena tesirat ileri getirdikleri muhasenatdan kat be kat ziyade dir. Her bir bihude sözlerimiz için bile bizden

23 Gğymes M. Dadıryan, *Kısseden Hisse Yahod Mûlahazatı Ahlakiye ve Makalatı Müntehabe* (Kahire: Matbaa-yi Sarkis Tarpinyan, 1900), 15-17.

24 Ermeni harfli Türkçe metinden alıntı yapılırken anlam karmaşası olmadığı sürece yazarın yazım tercihine bağlı kalmıştır.

birer birer cevap istenilecek olduğu halde artık fena temsiller ve fena lisanlar nerede kalır? Müsahebet miyanında münasebetine göre istimalı caiz olan temsiller ise ziyadesiyle müfid olarak anler söhbetin cilası ve cevheri makamında dırlar. Dünyada alel umum şenmeşreb olan kimseler emsal ve letaif ile söylemekden mütelezziz olurlar, bu kabilden hoşmeşreb kimseler görülmüş dir ki, ikide bir sözlerinin arasında ya bir mesel söylerler, yahod bir temsil dir çekerler ve böylece müstemiyunu mahzuz ve memnun kıldıkdan başka anlerin şevk u şetaretini artırırılar, hem kendilerin ve hem de karşılarındakilerin ağızlarını ballandırırılar. İşte anlerden bazıları:

Dadıryan bu kısa girişte insanların sohbetleri sırasında pek çok “mesel” kullandığına ama bu mesellerin hakiki manalarını gereği gibi fehm ve idrak edemediklerine değinmektedir. Aslında atasözlerini yazma amacını da imleyen bu ifadeler çok önemlidir. Nail Tan’ın vurguladığı gibi Cumhuriyet öncesinde yazma ve basma sözlüklerde ve çeşitli eserlerde, görüldüğü kadarıyla atasözü ve deyimlerin anlamları ile birlikte aktarılması alışkanlığı yaygın değildir. Tan, tarihî süreçte atasözleri ve deyimlere anlam veren eserleri ayrıntılı olarak ele almış ve bu tür sözlüklerin yaygın olarak hazırlanmasının yakın döneme ait olduğunu ortaya koymuştur.²⁵

Ermeni harfleri ile Türkçe yazılmış *Kıssadan Hisse* kitabı Tan’ın bahsettiği örneklerden olması yönüyle önemlidir. Kitabın yazarı atasözlerinin doğru bir şekilde anlaşılmasını önemsemiş ve kendisi kitabında aktardığı 40 meselin açıklamalarını, yazmış olduğu şiirlerle vermiştir. Dadıryan, kitabında yer verdiği atasözlerini seçerken kendince bir kriter de belirlemiş; edebe mugayir mesellere yer vermemiştir.²⁶

Bu makalede Dadıryan’ın açıklamaları ile birlikte verdiği kırk mesel aktarılmıştır. Bu mesellerin atasözü ve deyimlerin açıklandığı diğer sözlüklerde²⁷ yer alan açıklamalarına da yer verilmiştir. Böylece atasözlerinin açıklamaları arasındaki benzerlik ve farklılıklara dikkat çekilmek istenmiştir. Tabii ki burada bir genellemeye gitmeden önce her açıklamanın aynı zamanda açıklayanın görüşlerini, yorumunu ve bilgisini de içerdiğini ifade etmemiz gerekir. Ayrıca atasözü ve deyimlerin anlamlarının hem döneme hem de gruba göre hatta kullanılan bağlama göre bile değişebildiği²⁸ göz ardı edilmemelidir.

Atasözlerinin açıklamalarının manzum olması da ayrıca değerlidir. Biri dörtlük, biri üç mısra, diğerleri beyitler hâlinde olan bu manzum kısımlarda halk şiirinde sıklıkla tercih edilen tam ve zengin kafiyelerin, rediflerin kullanılması dikkat çekicidir. Yazarın aslında sadece bu kısımda değil; kitabın tamamında manzum söyleyişleri tercih etmesi hem Türk diline hâkimiyetini hem de Türk şiir geleneğine katkısını göstermektedir.

25 Nail Tan, “Türkiye’de Genel Atasözü ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme Çalışmalarına Toplu Bir Bakış”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50 (2020): 257-296.

26 Bu ifadelerle birlikte, yazmış olduğu *Mülâhazat-ı Ahlakîye* gibi diğer kitapların içeriği de onun dinî ve ahlâkî hassasiyetlerinin güçlü olduğunu göstermektedir.

27 Bu makalede öncelikle Ömer Asım Aksoy’un hazırladığı sözlük kullanılmış ve açıklamalar bu sözlükten verilmiştir. Ayrıca Belgin Tezcan Aksu, Şükrü Halûk Akalın ve Recep Toparlı’nın hazırladıkları sözlüğe ve Nurettin Albayrak’ın hazırladığı sözlüğe başvurulmuştur.

28 Özkul Çobanoğlu, atasözlerinin derlendikleri farklı bağlamlarda kazandığı farklı anlamlara dikkat çekmektedir. Özkul Çobanoğlu, “Sosyal Hayatta Eskimeyen Bir Sözel Araç Olarak Atasözleri ve İcra Bağlamında Derlenmelerinin Gerekliliği”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9-10 (Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı) (1998): 153-160.

1. Seri ver de sırrı verme

Sırrını verirsen bir başdan gayri başa
Serini vurursun bir taşdan ol bir taşta

Aksoy, bu ifadeyi deyim olarak şöyle vermiştir: *Ser verip sır vermemek*

Açıklaması: Ağzı çok pek olmak, ne denli sıkıştırılsa ağzından sır alınamamak.²⁹

2. Son pişmanlık akçe etmez³⁰

Aç gözünü işine layıkıyla kıl nazar
İş işden geçdiyinde etmeyesin ah u zar

Son pişmanlık fayda vermez (etmez)

Açıklaması: İyice düşünülmeden yapılan iş, çok kez insanı zarara ya da geri dönemeyeceği bir çıkmaza sokar. O zaman pişman olmak da işe yaramaz.³¹

3. El eli ile yılan tut³²

Bunu bilesin her an
El eli insana yılan

El eliyle yılan tutulur (El eliyle yılan tut, onu da yılan tut)

Açıklaması: 1. Önemli bir çalışma isteyen iş, başkasına ısmarlanmakla yapılamaz. Kişi kendi işini kendisi yapmalıdır. Başkasının eliyle ancak yılan tutulur. 2. Bir kimse, başkasına yaptıracağı işin tehlikesine ve güçlülüğüne bakmaz, sonuç almak ister.³³

4. Para isteme benden, buz gibi soğurum senden

Haçan iş paraya ulaşır
Bil ki mesele başkalaşır

Para isteme benden, buz gibi soğurum senden

Açıklaması: Kişi, kendisinden para isteyen kimseden artık uzak durmak ister.³⁴

29 Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II: Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp, 1988), 1032.

30 Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, haz. Süreyya Beyzadeoğlu (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003), 208.

31 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 430.

32 Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, 110.

33 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 262.

34 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 412.

5. Akıl eksikliyi göz buğundan fenadır³⁵

Zararı yokdur göze gelse illet ya perde
Akıl noksanlığına var mı çare bir yerde

6. Akılsız baş elinden ne çeker sefil daban

Bir defa gördün ise ziyan
İkincisinde artık uyan

*Akılsız başın cezasını (zahmetini) ayak çeker*³⁶

Açıklaması: 1. İyi düşünmeden verdiğimiz kararın kötü sonuçlarını düzeltmek için şuraya buraya koşup yorulmak zorunda kalırız. 2. Baştakilerin yanlış tutumlarından ileri gelen sıkıntıyı buyruk altında çalışanlar çeker.³⁷

7. Elden gelen öyün olmaz, o da vaktında bulunmaz

Başkasına etme ümid
Çünkü çıkmaz bir şey müfid

Elden gelen övün (ülüş) olmaz, o da vaktinde (her vakit) bulunmaz (gelmez)

Açıklaması: Bir kimsenin sürekli ihtiyaçları, başkasının yardımıyla tam olarak karşılanamadığı gibi bu yardım, gerekli olduğu zamanda da yapılmaz. Onun için kişi yalnız kendi kazancına güvenmelidir.³⁸

8. Yahşi yigit yareninden bellidir

Bir genc altun mı deyer yoksa pul
Git heman anın yarenini bul

35 Başvurduğumuz sözlüklerde ve yaygın kullanılan atasözleri sözlüğünde rastlayamadığımız bu atasözü “Akılsızlık göz buğundan zor imiş” şeklinde şu sözlükte geçmektedir: *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*, haz. Mustafa S. Kaçalın (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016), 34. Ayrıca bk. “Akıl eksikliği göz nurundan fenadır” Kaymaz, “Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı”, 181.

36 Nurettin Albayrak, Dadıryan’ın verdiği biçime daha uygun olarak atasözünün şöyle bir kullanımını da kaydetmektedir: “Akılsız başın altında, sefil taban ne çeker” Nurettin Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2009), 125.

37 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 130.

38 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 260.

Yahşi yiğit, yâranından (yâreninden, yüzünden); aslan yatağından belli olur

Açıklaması: Yiğit bir delikanlı, dostlarından, çevresinde bulunan kimselerden; güçlü insan da yattığı, yaşadığı yerden belli olur.³⁹

9. Mihnetsiz baş olmaz

Dünyada ne kadar ferd
Her birisine bir derd

Dertsiz baş (kul) olmaz

Açıklaması: Herkesin az, çok derdi vardır. Derdi olmayan kimse yoktur.⁴⁰

10. Dünya bir gemi, akıl yelkeni, fikr dümeni, göreyim seni, kullan kendini

El uşağı hiylekârdır kimse bilmez fendini
Olur olmaz ademlerden her an sakın kendini

Dünya bir gemi akıl yelkeni, fikir dümeni; kolla kendini, göreyim seni

Açıklaması: Bu dünyada işlerini başarılı yürütmek isteyen kimse aklını ve zekâsını iyi kullanmalıdır.⁴¹

11. Bin öyüdden bir serencam yegdir

Bin öyüd versen gence, etmez asla faide
Vurmali başını bence, budır yegâne kaide

Bin nasihattan bir musibet yeğdir

Açıklaması: Yanlış yolda olan bir kişiye verilen yüzlerce öğüt, onu doğru yola getirmek için yararlı olmaz da tuttuğu bu yolda başına gelen bir yıkım, uyanmasına yarayan bir ders olur.⁴²

39 Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 867.

40 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 237.

41 Tezcan Aksu vd., *Türk Atasözleri Sözlüğü*, 223.

42 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 190.

12. Alana sivri sinek saz, almayana davul zurna az⁴³

Azile söylemek caiz deyil mafayiz
Zi faide ahmağa gökden de ense vaiz

Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az

Açıklaması: Kimi zaman sözü biraz kapalı söylemek yeğlenir. Anlayışlı kimseler, ne denilmek istendiğini zaten anlarlar. Anlayışı kıt kimseler ise ne kadar açık söylene, ne kadar tekrarlanırsa yine anlamazlar.⁴⁴

13. Ecel geldi cihane, baş ağrısı behane⁴⁵

Haçan insan muvakkat
Öleceyi muhakkak

Ecel geldi cihane, baş ağrısı bahane

Açıklaması: Kişi nasıl olsa ölür. Ama her ölüm bir nedene dayanır. Kimi ölümlerin nedeni olarak gösterilen şeyler ölüm sonucunu doğuracak şeyler olmaktan uzaktır. Bunlar bahanedir; asıl neden, kişinin yaşama süresinin sona ermiş olmasıdır.⁴⁶

14. Yerden hareket, gökden bereket

Yerden edilirse arzı hal
Gökden verilir cevap derhal

Nerde hareket, orda bereket

Açıklaması: Durmadan çalışılan yerde verim artar, bolluk olur.⁴⁷

15. Elde var dilde yok, dilde var elde yok

Bu hal yekdiglerinden bedter
Bir derd ki, birbirine yeter

43 Bu atasözü Yıldız ve Öztürk'ün yayımladığı Ermeni harfli Türkçe atasözleri içinde de bulunmaktadır: "Alana sivrisinek saz dır, almayana davul zurna az dır." Bk. Yıldız ve Öztürk, "19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine", 743.

44 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 148.

45 Bu atasözü Sabri Koz'un yayımladığı Ermeni harfli Türkçe atasözleri içinde de bulunmaktadır: Ecel geldi cihane, baş ağrısı behane. Bk. Koz, "Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmüadan Atasözü ve Deyimler", 289.

46 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 256.

47 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 396.

16. Alma fukaranın ahını, gökden endirir şahini⁴⁸

Fukaranın ahı kalmaz asla yerde
Salar Allah sonra bin bir dürlü derde

Alma mazlumun ahını, çıkar aheste aheste

Açıklaması: Kimseye zulmedip ahını alma. Sonra yaptığın kötülüğün cezasını ömrün boyunca çekersin.⁴⁹

17. Ne verir isen elin ile, o gidecektir senin ile⁵⁰

İltizam etdikce tariki hıdmeti
Açık bulacaksın ebvabı cenneti

Ne verirsen elinle, o gider seninle

Açıklaması: Bu dünyada yoksullara ve hayır işlerine yardım edersen öbür dünyada karşılığını görürsün.⁵¹

18. Ölüm kaş ile kiprik [< kirpik] arasındadır⁵²

Madam ölüm oldukça çok yakın
Şerden, günahdan gayetle sakın

19. Hastalar başında ölümler yatar⁵³

Ölüm ne hastaya bakar ne de sağlama
Her dem korkub da ölürim deyü ağlama

48 Bu atasözü Sabri Koz'un yayımladığı Ermeni harfli Türkçe atasözleri içinde de bulunmaktadır: "Alma mazlumun ahını, çıkar ahesde ahesde." Bk. Koz, "Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler", 291. Kaymaz ise farklı bir varyantı şu şekilde kaydetmiştir: "Alma zalimin ahını, göyden endirir şahini" Kaymaz, "Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı", 181.

49 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 142. Bu atasözünde vurgu Ermeni harfli metinde daha farklıdır, o nedenle Vefik Paşa'nın da verdiği şu atasözü daha uygun olabilir: "Alma mazlumun ahını, yuvadan indirir şahini." Ahmet Vefik Paşa, *Atalar Sözü: Müntehabat-ı Durub-ı Emsal*, haz. Recep Duymaz (İstanbul: Gökkuşbucağı, 2005), 101.

50 Şinasi, *Durub-ı Emsâl-i Osmaniye*, 192.

51 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 397.

52 Bu atasözüne taradığımız sözlüklerde ulaşamadık. Bir eserde Azerbaycan atasözü olarak şu şekilde yer almaktadır: Ölüm kaş ile göz arasındadır. Mehman Musaoğlu ve Muhittin Gümüş, *Türkçe Açıklamalı Azerbaycan Atasözleri* (Ankara: Engin Yayınevi, 1995), 285.

53 Bu atasözünün açıklamasını Nurettin Albayrak soru işareti ile şu şekilde vermiştir: "Hasta başında, ölü bekler: Bir hastanın başında bekleyip onun bakımını yapmak ve isteklerini yerine getirmek çok zordur. (?)" Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 505.

20. Yatan ölmez, yeten ölür

Yetişmeyince takdir olunan saat
Ne vakı olsa insan kalır ber hayat

Yatan (hasta yatan) ölmez, eceli yeten ölür

Açıklaması: Hasta yatan, eceli gelmemişse ölmez de, sapasağlam biri, eceli gelmişse gezip dolaşırken ölüverir.⁵⁴

21. Paran var mı paran, cümle alem kulundur Paran yok mı paran, timarhane yoludur⁵⁵

Paran var mı her kes eder dikkat her bir sözüne
Paran yok mı hiç bir kimse bakmaz senin yüzüne

*Varsa (var mı) pulun, herkes kulun; yoksa (yok mu) pulun, dardır yolun
Paran varsa cümle âlem kulun; paran yoksa timarhane yolun*

Açıklaması: Zengin olana, herkes kul kurban olur, hizmet eder. Yoksula, kimse yüz vermez. Dahası, bunların adı deliye çıkar.⁵⁶

22. Azacık aşım, gavgasız başım⁵⁷

Az ya çok deyü kim ki niza yapar
Bil ki büyük kıyamet anden kopar

Azacık aşım, kaygisiz (ağrısız, kavgasız,) başım

Açıklaması: 1. Evimde kalabalık olmazsa işim az olur, uğraşma, didişme de olmaz. 2. Didişmesiz orta hâlli bir geçim, türlü uğraşma ve didişmelerle dolu zenginlerin yaşayışından daha iyidir.⁵⁸

54 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 469.

55 Bu atasözü Yıldız ve Öztürk'ün yayımladığı Ermeni harfli Türkçe atasözleri içinde de bulunmaktadır: “Eger paran var ısa, akıllı sın: eger paran yokusa, ahmak sın.” Bk. Yıldız ve Öztürk, “19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine”, 750.

56 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 459.

57 Başka Ermeni harfli Türkçe atasözleri içinde de aynı şekilde geçmektedir. Bk. Koz, “Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler”, 305; Yıldız ve Öztürk, “19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine”, 756.

58 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 170.

23. Sıhhet altundan evladır

Altun sıhhetden her vechle engine
Sıhhetede dikkat edendir zengin

Sağlık varlıktan yeğdir

Açıklaması: Sağlıktan büyük zenginlik olmaz. Sağlık olmazsa varlık neye yarar?⁵⁹

24. Ahz u ita mehenk taşıdır

Ahz u ita gösterir ademi ademe
Karşındaki efendi mi yoksa hademe

25. Tatlı dil yılanı yuvadan çıkarır

Her dem eyle tatlı lisan istimal
Bu tenbihi etme hiç bir an ihmal
Çünkü cidden eylerim ben istidlal
Bunun ile olur kalbler istihsal

Acı (kötü) söz insanı (adamı) dininden çıkarır

Tatlı söz yılanı ininden çıkarır (Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır)

Açıklaması: Kötü söz bir kimseyi çileden çıkarır, kötü davranışlara sürükler. Tatlı dil, azgın düşmanı bile yola getirir.⁶⁰

26. Övke ile kalkan, ziyan ile oturur⁶¹

Hırs u hiddete olmayasın düşar
Anın akıbeti kalmakdır naçar

Öfkeyle kalkan zararla (ziyanla) oturur

Açıklaması: Kişi, öfkeli zamanında duygusunun etkisi altındadır. İyi düşünemez; yaptığı taşkınca işin nasıl bir sonuç doğuracağını hesap edemez. Sonunda bu ölçüsüz, yanlış davranışının zararını görür.⁶²

59 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 420.

60 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 109.

61 “Övge ilen kalkan, ziyan ıla oturur” Koz, “Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler”, 292.

62 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 405.

27. Can çıkmayınca huy çıkmaz

Bakı fena huy mezarda kılar karar
Söyle, ol vakıt ol adem neye yarar

Can çıkmayınca (çıkmadan, çıkmadıkça, çıkar) huy çıkmaz. (Huy canın altındadır.)

Açıklaması: Huy, kişiliğin bir parçasıdır; kişi ile birlikte doğar; kişiliğin oluşumu ile birlikte oluşur ve artık ölünceye değin sürüp gider. Kimse onu değiştiremez.⁶³

28. Acele işe şeytan karışır

Telaş ile iş görmek olmaz
Çünkü anden bir hayır doğmaz

Acele işe şeytan karışır

Açıklaması: İvilerek yapılan iş yanlış, bozuk olur.⁶⁴

29. Hakk yerde kalmaz

Ol iş ki doğrudur ve hakk, akıbetine sabrle bak
Çünkü cenabı Hakk mutlak, eyler bir gün hakkı ihzaz

Hak yerde kalmaz

Açıklaması: Hak hor görülmez, çiğnenmez, yadsınmaz. Emeğin karşılığı her yerde ödenir.⁶⁵

30. İşleyen demir ışılar

O ki köşeye çekilib paslanır
Günden güne paslandıkca paslanır

İşleyen demir pas tutmaz (paslanmaz, ışıldar)

Açıklaması: Tembel tembel oturan kimse hantallaşır, iş yapma yeteneğini yitirir. Çalışan kimse gittikçe açılır, daha yararlı işler yapar.⁶⁶

63 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 212.

64 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 107.

65 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 300.

66 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 331.

31. Yarım hekim candan eder, yarım okumuş dinden

Cahile olma teslim acele
Sonra kurban gidersin ecele

Yarım hekim candan eder, yarım hoca dinden eder

Açıklaması: Bir iş, uzmanına yaptırılmaz da taklitçilere yaptırılırsa, istenilen gibi değil, ters bir sonuç verir. Nitekim hekim dururken, hekimlik taslayan birinin tedavisine başvurulması, insanın hayatına mal olabilir. Bilgisiz din adamı da dine aykırı düşünceler aşılayabilir.⁶⁷

32. Tok acın halinden bilmez⁶⁸

Eger zengin olmaksızın mükedder ve gamkin
Fakirin halini bilmesi gayri mümkün

Tok, acın halinden bilmez (ne bilir)

Açıklaması: Varlıklı olanlar, yoksulların ne büyük geçim sıkıntısı içinde bulduklarını bilmezler.⁶⁹

33. Akl yaşda deyil, başdadır⁷⁰

Yaşlı ve az saçlı olmak deyildir şeref
Bulunmalısın ilm u hikmetle mükellef

Akıl yaşta değil, başdadır

Açıklaması: Bir kimsenin yaşı büyümekle aklı da büyümmez. Nice gençler vardır ki kendilerinden çok yaşlı olanlardan daha akıllıdır.⁷¹

34. Ününe bakma, ununa bak

Bir şeyin her ne kadar artsa şanı
Teftiş etmedikçe sen alma anı

67 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 467-468.

68 “Tok acın halinden ne ağnar” Yıldız ve Öztürk, “19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine”, 754.

69 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 449.

70 “Akıl yaşda deyil başda dır” Yıldız ve Öztürk, “19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine”, 746.

71 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 131.

*Ûn lazım değil, un lazım*⁷²

Açıklaması: İnsan ne kadar şöhret sahibi olursa olsun, mutlaka geçimini temin etmek için çalışmalıdır.⁷³

35. Kemliye bedel kemlik her adem işi
Eyliye bedel eylik er adem işi⁷⁴

Kemliye kemlik yapan ferd bil ki şeytan
Halis kalb taşıyan şerre vermez meydan

Kötülük her kişinin kârı, iyilik er kişinin kârı
(İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kötülüğe iyilik er kişinin kârı)

Açıklaması: İyiliğe karşı iyilik etmek olağanüstü bir şey değildir. Bunu herkes yapabilir. Herkesin yapamadığı şey, kötülüğe karşı iyilik etmektir. Bunu yapabilen kişi olgunluk ve erdemlilik örneğidir.⁷⁵

36. Keskin sirke kabına zarar⁷⁶

İnsan olmamalı ol kadar keskin
Bil ki sonra olur miskinden miskin

Keskin sirke kabına (küpüne) zarar (-dır)

Açıklaması: Çok öfkeli kişi, kendi sağlığını bozar, vücudunu yıpratır ve işlerini altüst eder.⁷⁷

37. Ayvaz kasab hepsi bir hesap

Akıl olmayınca insan alışır mı
Bin kerre göstersen doğru çalışır mı

Ayvaz kasap hep bir hesap

Açıklaması: Hangi yol yeğlenirse yeğlensin, aynı sonuca varıyor. Ha öyle ha böyle.⁷⁸

72 Aslında Dadıryan'ın verdiği anlam ile bu atasözünün anlamı birbirine uygun değildir. Farklı atasözleri olabilir ya da zaman içinde atasözünde değişiklik meydana gelmiş olabilir.

73 Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 851.

74 "Eyliye eylik her keşin kârı / Kemlige eylik er kişinin kârı" Koz, "Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmüadan Atasözü ve Deyimler", 288.

75 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 336, 375.

76 "Sarp sirke kabına zarar" Yıldız ve Öztürk, "19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine", 744.

77 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 358.

78 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II: Deyimler Sözlüğü*, 606.

38. El elden üstündür arşa çıkınca⁷⁹

Bir şeyin kıymeti kırk mı deyer ya elli
Bu ancak harac meydanında olur belli

El elden üstündür (ta arşa kadar) (arşa çıkıncaya, varıncaya kadar)

Açıklaması: Bir konuda çok ileri durumu bulunan kişi, o konunun son kertesine ulaşmış değildir. Kendisinden ileri ve derece derece birbirinden yüksek birçok kimseler daha vardır.⁸⁰

39. Baskısız yongayı yel götürür

Haçan ki insan kendi haline olur terk
Bunu gereyi gibi eylemelisin derk
Tenbel ile anın miyanında yok dır ferk

Baskısız yongayı yel alır; sahihsiz tarlayı sel alır

Açıklaması: Sıkı bir yönetim altında bulundurulmayan ya da korunmayan gençler kolayca kötü yollara sürüklenebilirler.⁸¹

40. Sen hod ben hod ata kim verecek ot

Hodbin midir bir kişi
Yüz üstü kalır işi

Sen zot ben zot, ata kim vere ot?

Açıklaması: Ortak yapılan bir işte herkes kendisini buyurucu konumda görürse iş sonuçlanmaz. Herkes işe dört elle sarılmalı ki iş sağlıklı tamamlansın.⁸²

2. Hazır Cevap

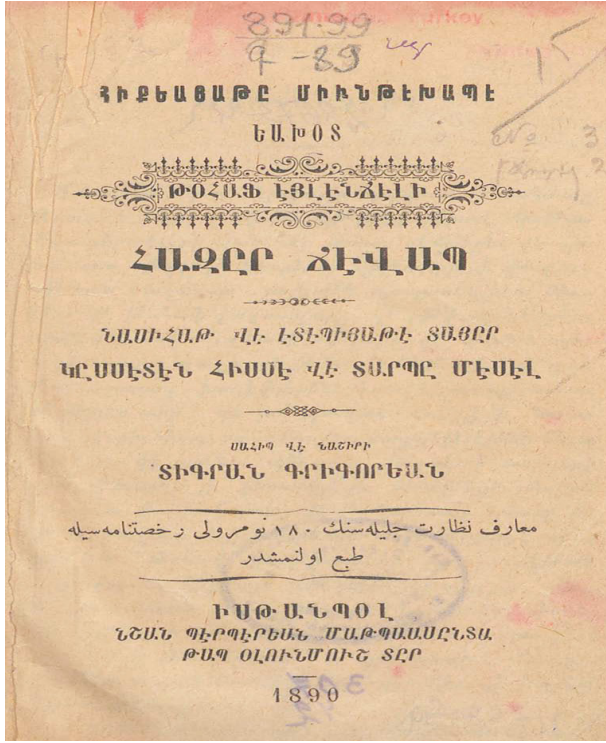
Ermeni harfleri ile Türkçe yazılmış olan bu kitabın tam adı *Hikâyat-ı Müntehabe yahod Tohaf Eylenceli Hazır Cevap* şeklindedir. Başlığın altına *Nasihât ve Edebiyate Dayır Kiseden Hisse ve Darb-ı Mesel* notu düşülmüştür. Kitap İstanbul'da 1890 yılında, Nişan Berberyan Matbaası'nda basılmıştır.

79 "El elden üstündür arşa çıkıncaya dek" Koz, "Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler", 298.

80 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II: Deyimler Sözlüğü*, 261.

81 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 180. Aynı atasözüne Albayrak farklı bir anlam vermiştir. "Baskısız yongayı yel alır, sahihsiz tarlayı sel alır: Emek verilip sahip çıkılmayan bir malın veya işin hiç kimseye faydası olmaz." Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 226.

82 Tezcan Aksu vd., *Türk Atasözleri Sözlüğü*, 434.

Görsel 2. Hazır Cevap (iç kapak)

Kitabın yazarı Dikran Krikoryan'dır. Kitabın mukaddimesinde belirttiğine göre Krikoryan bu eserini can sıkıntısına ilaç olması için yazmıştır. Nasıl ki eskiden insanları terbiye etmek için nasihatleri, güzel ahlâka dair beyitleri ve hikâyeleri içeren eğlenceli kitaplar yazılıyorsa kendisi de aynı şekilde bir kitap yazmak istemiştir.

Krikoryan'ın başka kitapları da olduğu anlaşılmaktadır. Yazmış olduğu Rumca bir lügat İstanbul'da 1893 yılında, Nişan Berberyan Matbaası'nda basılmıştır. Arşivimizde bulunan lügatın tam künyesi şu şekildedir: D. Krikoryan, Rumca Luğet ve Usul-ı Mükâleme, İstanbul, Nişan Berberyan Matbaası, 1893, 64 s.⁸³

Bu lügati Krikoryan, Ermeni alfabesi ile yazmış, Rumca bazı kelimelerin Türkçe karşılıklarını vermiştir. Bu eser onun Osmanlı toplumu içinde konuşulan dillere ilgisini ortaya koymaktadır.

Krikoryan'ın *Misafir Abdal yahod Dünyade Derdsiz Olmanın Çaresi* adlı Ermeni harfli Türkçe bir hikâye kitabı da mevcuttur. Bu hikâye kitabı İstanbul'da 1889 yılında, Alem Matbaası'nda basılmıştır.

83 Hasmik Stepanyan kitabın künye bilgisini şu şekilde vermektedir: Krikoryan Dikran, *Rumca Luğet ve Usulü Mükâlîme* (G. Bolis: N. Berberyan, 1893), 64 s. Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005), 263.

Krikoryan'ın *Hazır Cevab* adlı kitabı folklorik açıdan oldukça değerlidir. Özellikle ihtiva ettiği bazı fıkralar, Ermeniler ve Türkler arasında aynı fikranın nasıl çeşitlendiğini yansıtmaktadır.⁸⁴ Kitapta iki defa darb-ı mesel, iki defa da durub-ı emsal başlıkları altında çeşitli atasözleri ve deyimler aktarılmıştır. Buradaki ifadelerin bir kısmının doğrudan deyim ya da atasözü olduğunu söylemek zordur. Ancak durub-ı emsal ya da darb-ı mesel ifadelerinin her zaman atasözünü karşılamadığını farklı metinler de ortaya koymaktadır.⁸⁵ Her ne kadar doğrudan atasözü ya da deyim olmasa da halk arasında meşhur olmuş sözlerin burada aktarıldığını söyleyebiliriz.

Kitapta “darb-ı mesel” başlığı altında aktarılanlar şu şekildedir:⁸⁶

1. Mürayi dostu tanımak için bir hususda imdad u muavenetini taleb eyle.⁸⁷
2. Sahte dostun farkına varmak için bir sebep ile cüzüce bir münazaa eyle.
3. Sadık dostun sadakatını ağnamak için bazı hususlarda cünhalarını yüzüne vurarak tazir eyle.⁸⁸

Bu üç ifade atasözü ya da deyim gibi değil de özlü söz gibidir. Kitapta “darb-ı meseldir dir ki” başlığı altında aktarılanlar ise şu şekildedir:⁸⁹

1. Cehaletin en büyüklerinden birisi dahi kişi kendüyü medh itmek dir denilse cayiz dir.⁹⁰
2. Hakk cevabe kadir olamayan adem, her vakıt meydande olan mesele dayiresinden dışarı kaçmağa yollar arar.
3. Temiz lisan kişinin şanı şerefi olduğu gibi, fena söhbet dahi söyleyenin badii mezelleti olacağı aşikârdır.

Kitapta bu defa “durub-i emsal” başlığı ile dört ifadeye yer verilmiştir:⁹¹

1. Kulak kalbin yolu dır
2. Korku arzunun refiki dir
3. İtaat itmek bilmeyen emr itmege lazım deyil dir
4. Mezaristan mahal-ı müsavat dır

84 Bu konuda karşılaştırmalı bilgilere ulaşmak için bk. Dursun Yıldırım, *Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları* (Ankara: Akçağ, 1999), 116. Dikran Krikoryan, *Hikâyat-ı Müntehabe yahod Tohaf Eylenceli Hazır Cevab: Nasihat ve Edebiyate Dayir Kisseden Hisse ve Darb-ı Mesel*, (İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası, 1890), 54.

85 Abdulkadir Emeksiz'in aktardığı Nasreddin Hoca fıkralarında bunun örneklerini görmek mümkündür. Abdulkadir Emeksiz, “Nasreddin Hoca Fıkralarının Atasözleri ve Deyimlerle İlgisi”, *Türk Halk Edebiyatı İncelemeleri (Saim Sakaoğlu Armağanı)* içinde, ed. Metin Ergun (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2013), 337-338.

86 Dikran Krikoryan, *Hikâyat-ı Müntehabe yahod Tohaf Eylenceli Hazır Cevab: Nasihat ve Edebiyate Dayir Kisseden Hisse ve Darb-ı Mesel*, (İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası, 1890), 40.

87 Bu ifade, “Dost kara günde belli olur” atasözünü çağrıştırmaktadır.

88 “Dost, dostun ayıbını yüzüne söyler” atasözünü çağrıştırmaktadır.

89 Krikoryan, *Hikâyat-ı Müntehabe yahod Tohaf Eylenceli Hazır Cevab: Nasihat ve Edebiyate Dayir Kisseden Hisse ve Darb-ı Mesel*, 45.

90 “Kendi kendini metheden, itibardan düşer” atasözünü çağrıştırmaktadır. Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 623.

91 Krikoryan, *Hikâyat-ı Müntehabe yahod Tohaf Eylenceli Hazır Cevab: Nasihat ve Edebiyate Dayir Kisseden Hisse ve Darb-ı Mesel*, 88.

Kitapta yine “durub-i emsal” başlığı altında aktarılan atasözü ve deyimler şu şekildedir:⁹²

1. Eyri mistardan doğru çizgi çıkmaz⁹³
2. Bağban bir gül için bin hare hıdmetkâr olur⁹⁴
3. Cihande yar ol bar olma⁹⁵
4. Hareket olmadıkca bereket olmaz⁹⁶
5. Sadık dostın nasihati acıdır⁹⁷
6. Ar insane bar hayvane yakışır⁹⁸
7. Sima ahlakın ayinesi dir⁹⁹
8. Acele işin sonu nedamet dir¹⁰⁰
9. Hasis miyrascının hazinedarıdır¹⁰¹
10. İlm sarıktan salim bir hazine dir¹⁰²
11. Faydesiz dostdan faydeli düşmen yey dir¹⁰³
12. Fukaranın cebi boş kalbi dolu dir¹⁰⁴
13. Kuldan hareket Mevladen bereket¹⁰⁵
14. Meyvesi olan ağacı taşlarlar¹⁰⁶
15. Hıfz ellisan selamet tül insan
16. Sabır maksedin en kesdirme tariki dir¹⁰⁷
17. Gurbette taşa yaslanmayan evde hasır kıymetini bilmez¹⁰⁸
18. Gayret her müşküle galebe ider¹⁰⁹

92 Krikoryan, *Hikâyat-ı Müntehabe yahod Tohaf Eylenceli Hazır Cevab: Nasihat ve Edebiyate Dayır Kisseden Hisse ve Darb-ı Mesel*, 93-94.

93 “Eğri mastaradan doğru çizgi çıkmaz” *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, 101.

94 “Bâğbân bir gül için bin hare hüremetkâr olur” Edirneli Ahmed Bâdi Efendi, *Armağan (Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler)*, haz. Süreyya Ali Beyzadeoğlu vd. (Harvard Üniversitesi, 2004), 31; Şinasi, *Durub-ı Emsâl-i Osmaniye*, 7.

95 “Yâr ol (da), bâr olma” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 873.

96 Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 503.

97 “Sadık dostun nasihati acıdır, acıtırmaz; hain düşmanın sözü tatlıdır, acıtır” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 769.

98 “Ar insana, kâr hayvana yakışır” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 162.

99 Şinasi, *Durub-ı Emsâl-i Osmaniye*, 207; Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 789.

100 “Acele işin sonu pişmanlıktır” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 86.

101 “Hasis zengin, ücretsiz hazine bekçisidir” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 505.

102 “İlim, sarıkle elde edilemeyen bir hazinedir” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 549.

103 “Faydasız dosttan, faydalı düşman yeğdir” Tezcan Aksu vd., *Türk Atasözleri Sözlüğü*, 252.

104 “Fukaranın cebi boş, kalbi doludur” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 457.

105 “Kuldan hareket, Mevla’dan bereket” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 676.

106 “Meyveli ağacı taşlarlar” Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 390. “Meyvesiz ağaca taş atmazlar” Kaymaz, “Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı”, 184.

107 Şinasi, *Durub-ı Emsâl-i Osmaniye*, 202; “Sabır, maksadın en kestirme yoludur” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 767.

108 “Gurbette taşa yaslanmayan evindeki halının (veya hasırın) kıymetini bilmez” Tezcan Aksu vd., *Türk Atasözleri Sözlüğü*, 265.

109 “Gayret her müşküle galebe eder” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 462.

19. Kalem efkârın tercimanıdır¹¹⁰

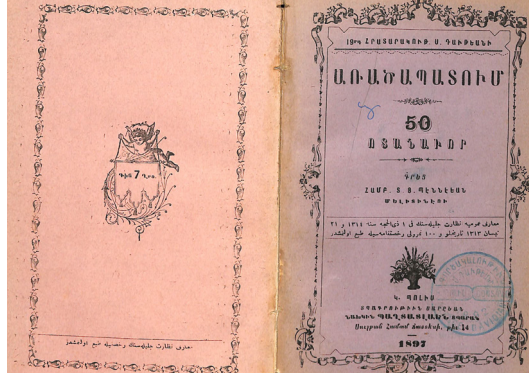
20. Kanaat servet¹¹¹

3. 50 Aradzabadum (50 Արաձաբաձում)

50 *Aradzabadum* adındaki bu kitap Ermenicedir ve Türkçe karşılığı elli atasözüdür. Kitap İstanbul’da 1897 yılında, Bağdatlıyan Matbaası’nda basılmıştır. Kitabın yazarı Hamparzum D. H. Benneyan’dır.

Atasözleri ile ilgili yazısında Ermeni harfli Türkçe basıldığını söylediği dokuz kitabı listeleyen Turgut Kut, bu eserden şu şekilde bahsetmektedir: “4 – Malatyalı Hamparsum Benneyan, *Atalarsözü Külliyyatı (Aradzabadum)*, İstanbul, 1897. Kitapta fıkraya dayanan elli atasözü ve her atasözü için birer manzum hikâye yer almaktadır.”¹¹²

Kitapta Benneyan’ın, “1896 Malatia [Malatya]” ifadesiyle bitirdiği bir mukaddime bulunmaktadır. Benneyan, mukaddimede elli atasözünü [առաձնուրէլ] hikâyeleri ile bir araya getirdiğini söylemektedir. Ancak kitapta atasözü olduğunu belirttiği kırk sekiz ifade yer almaktadır. Yazar her bir atasözünü manzum hikâyeleriyle aktarmıştır. Bu hikâyelerin bazılarının Lafonten, Yezovpos [Ezop], Khigar,¹¹³ Krilov¹¹⁴ ve Nasreddin Hoca’dan alındığını; bu atasözlerinin bu kişilere atfedilse de sahibinin kesin olarak bilinmeyeceğini ifade etmektedir.

Görsel 3. 50 Aradzabadum (iç kapak)

110 “Kalem efkârın tercümanıdır” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 589.

111 “Kanâ’at tükenmez hazinedir” Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, 159; “Kanaat servettir” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 591.

112 Kut, “Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları”, 5.

113 Burada bahsedilen Khigar’ın önce Edirne daha sonra İstanbul’da yayımlanan bir mizah dergisi olduğunu düşünüyoruz. Khigar (Bilgiç), 1884 yılında Edirne’de kurulan bir mizah dergisidir. Başyazarlığını Hagop Baronyan’ın yaptığı dergi daha sonra İstanbul’a taşınır. Nişan Berberyan matbaasında basılan derginin mali yönetimini de Berberyan yapmıştır. Dergide mizahın yanında tiyatro ve edebiyat konulu yazılar da yer almıştır. Dergi dört yıllık yayım hayatından sonra kapanır. Vağarşag Seropyan, “Ermenice Basın”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayımları, 1994), 189.

114 İvan Krilov (1769-1844), Rus edebiyatının önemli fabl yazarıdır. Hem yazdığı fabllarda atasözlerini kullanmış hem de onun fabllarında kullandığı ahlâki mesaj içeren ifadeleri kalıplaşarak atasözü haline gelmiştir. Emine Karabacak, “Bir Fabl Ustası Olarak İvan Krilov” (Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015), 82-83.

Benneyan öncelikle atasözü olarak isimlendirdiği ifadelerin Ermenicesini vermiş, ardından Ermeni harfleriyle Türkçesini yazmış ve sonrasında da Ermenice olarak manzum hikâyesini anlatmıştır. Her atasözünün Türkçesi verilmemiştir. Ayrıca burada aktarılan ifadelerin bir kısmı atasözü değildir ve Türkçede de atasözü olarak karşılığı bulunmamaktadır. Bu kitaptan sadece Türkçesi verilen atasözleri yazarın verdiği liste numaralarına göre şu şekilde listelenebilir:

1. Ya göle, ya harmana
3. Enkseri tabut mihına tebdil eden Tanrı dır
4. Her koyun kendi bacağından asılır¹¹⁵
8. Çarşamba mı? Çarşamba. Perşembe mi? Perşembe
9. Ele uy
10. Ya benim odunum?
11. Davanın kötüsü olmaz, ya avrad kalır ya eşek¹¹⁶
12. Yemeyenin malını yerler¹¹⁷
13. Gıtdi semer demek olmaz
14. Huy canın altında dır, can çıkmayınca huy çıkmaz¹¹⁸
15. Kere yağı¹¹⁹ erinig etdik
16. Evvel pelüd sonra söyüd
17. İş olacağına varır – Olacağına çare yok¹²⁰
19. Derdsiz baş, bir kuru daş¹²¹
20. Ya getir uykumu, ya al üzümü [üzümü]
21. Ya doğra, ya bas, ya çanakdan elini kes
22. Sen adam olaydın, maya develer¹²² sana kurban olaydı, yahod, deveyi çalan yerini eder
23. Z[ı]¹²³rlamayaydın çayırsa, hoplamayaydım¹²⁴ bayırsa
24. Dağ yürü, dağ yürü, dağ yürümezse abdal sen yürü¹²⁵
25. Parayı veren düdüğü çalar¹²⁶
26. Ne senden gider ciğer paresi, ne benden gider kuyruk yaresi

115 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 312; Kaymaz, “Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı”, 179.

116 “Davanın kötüsü olmaz” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 326.

117 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 473.

118 “Huy canın altındadır” Şinasi, *Durub-ı Emsâl-i Osmaniye*, 145; Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 212.

119 Anadolu’da belli bölgelerde halk ağzında tereyağı anlamında bir kelimedir. *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, c. VIII (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975), 2754.

120 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, 331; Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 734.

121 “Dertsiz baş, duvarda taş” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 343.

122 maya deve, dişi deve.

123 Ermenicede ı sesi bazen yazılmadığı için buradaki harf ı olmalı.

124 “hoplamayaydın” olabilir.

125 “Dağ yürü, dağ yürü; dağ yürümezse abdal sen yürü” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 320.

126 Kaymaz, “Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı”, 179.

27. Can ciğerden datlıdır¹²⁷
 28. Degirmen sele gitmiş, şahşahını arıyor¹²⁸
 29. Ev sahibinin işine karışmazlar
 30. Son püşmanlık fayde etmez, yahod yazık olsun ahırdaki yatana
 32. Sözüñ yalanı olmaz, yanlışı olur¹²⁹
 33. Sen kekligi endir yüze
 Deveyi endirem düze
 34. Yorganına göre ayağını uzat
 35. Her yerde birer ev yap
 36. Kedinin bacağıñı ilk gece ayırmalı idi
 37. Evli misin, ergen mi?
 - Ev halinden annarım
 38. Ayda gelen hoş gelmiş, günde gelen boş¹³⁰
 39. Bizim çıramız söndü, sizinki yandı
 40. Göç yolının bekmezi, kimine yarar kimine yaramaz
 41. Bulanma gönül, seni bokdan boka sokarım¹³¹
 42. Güneş beni sıkıyor, ben de seni
 43. Bir Hind yıkılacağına bir Hindi ölsün
 44. Denksizler elinden baykuş veraneyi bekler¹³²
 45. Benim de adım İsmayil dir amma ol kadar uzun deyil¹³³
 46. Al külâhın, içinde dir eyvallahın¹³⁴
 47. Çoban gideni ağlar, kurd kalanı
 48. Şalgamın sıkından seyregi yeg dir¹³⁵

42 sözün Ermeni harfleri ile Türkçe karşılıkları da yazılmış; 2, 5, 6, 7, 18, 31 numaralı atasözlerinin ise Türkçe karşılıkları verilmemiştir.

127 “Can ciğerden tatlıdır.” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 286.

128 “Degirmen sele gitmiş caccakasını (şakşakasını) arıyor.” Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II: Deyimler Sözlüğü*, 709.

129 “Sözün (haneğin) yalanı olmaz, yanlışı olur” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 799.

130 “Ayda gelen doğan olur, günde gelen soğan” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 204.

131 Bu ifade bir eserde şöyle geçmektedir: “Gönül seni boktan boka sokarım demiş.” Edirneli Ahmed Bâdi Efendi, *Armağan (Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler)*, 101.

132 “Akıl ucundan baykuş viraneyi bekler” Albayrak bu ifadeye anlam verememiştir. Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 122.

133 “Benim de adım Yaküb amma o kadar uzun değil” Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, 74; “Benim de adım Yakup amma, o kadar uzun değil” ya da “Benim adım da Musa ama az kısa” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 238.

134 “Al külâhını eyvallahı dahi içindedir” Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, 51.

135 “Turpun sıkısında seyregi iyidir” Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, 837.

Bunlar içinde “Parayı veren düdüğü çalar” ve “Dağ yürümezse abdal yürür” atasözleri Nasreddin Hoca fıkrasından kaynaklanan atasözleri olarak başka araştırmalarda kaydedilmiştir.¹³⁶

50 Aradzabadum, ortak coğrafyada bir arada yaşayan farklı kültürlerin birbiriyle etkileşim hâlinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı toplumunun çok kültürlü yapısı sözlü edebî verimlerini, dolayısıyla atasözlerini de etkilemiştir. Sosyal hayattaki farklılıkların müzakere edilmesinde, anlayışla karşılanmasında üretilen ve icra edilen ortak ve benzer sözlü edebiyat verimleri etkili olmuştur.

Michael Pifer, Ermeni edebiyatını merkeze alıp Anadolu başta olmak üzere Akdeniz coğrafyasındaki edebiyatın birbirinden kopuk değil; birbiri ile iletişim ve diyalog hâlinde yaratıldığına dikkat çekmektedir. Bu bakış açısı ile Mevlana, Âşık Paşa, Yunus Emre gibi şahsiyetlerin edebî verimlerini incelemektedir.¹³⁷ Benzer bir bakış açısıyla atasözleri ele alındığında, bu coğrafyada Osmanlı toplumu içinde üretilen atasözü ve benzeri halk deyişlerinin birbiriyle ne kadar iç içe olduğunu görebilir; söylemler ve ifadeler noktasında dilin ne kadar geçirgen olduğunu anlayabiliriz. *50 Aradzabadum* isimli kitabın mukaddimesinde Benneyan da atasözlerinin ve anlatılan hikâyelerin kime ait olduğunu tespit etmenin mümkün olmadığını vurgularken aslında benzer noktaya dikkati çekmektedir.

Sonuç

Ermeni harfleri ile yazılmış Türkçe atasözlerine yer verdiğimiz bu çalışma sonucunda söyleyebiliriz ki incelediğimiz kitaplar toplamda 112 Türkçe söze yer vermiştir. Bu sözlerin tamamının atasözü olmadığı, bazılarının deyim; bazılarının ise o dönem meşhur ve yaygın olan halk tabirleri ve vezceler olduğu görülmüştür. Bu noktada özellikle *Hazır Cevap* adlı eserde darb-ı mesel ve durub-ı emsal ifadesinin yalnız atasözleri için değil; atasözlerine benzer diğer ifadeleri de kapsayacak şekilde geniş bir anlam alanına sahip olduğu anlaşılmıştır.

Kıssadan Hisse'de yer alan ifadelerden ikisinin deyim olduğu tespit edilmiştir: “Seri ver de sırrı verme” ve “Ayvaz kasab hepsi bir hesab”. Atasözleri ve deyimlerin açıklamalarıyla birlikte verilmesi ve atasözlerinin doğru anlaşılmasının yazar tarafından ciddiye alınması eseri, dönemi için oldukça önemli hâle getirmektedir. Ayrıca bu kitapta yer alan atasözü ve deyimlerin çoğunun bugün de kullanıldığı ancak, “elde var dilde yok, dilde var elde yok”, “ölüm kaşla kirpik arasındadır”, “hastalar başında ölümler yatar”, “ahz u ita mihenk taşıdır” gibi atasözlerinin ise bugün Türkçede yaygın olarak kullanılan sözlüklerde yer almadığı tespit edilmiştir. Atasözlerinin anlamlandırılmasına baktığımızda ise bağlama göre anlamlarının değişebileceğini de göz önünde bulundurmakla birlikte atasözlerinin birkaçı hariç genellikle bugünkü anlamlarına yakın anlamlarla kitapta yer aldığı görülmüştür. “Sen hod ben hod ata

136 Erdoğan Tokmakçioğlu, *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 41, 43. Ayrıca bk. Emeksiz, “Nasreddin Hoca Fıkralarının Atasözleri ve Deyimlerle İlgisi”, 325-340.

137 Michael Pifer, *Kindred Voices: A Literary History of Medieval Anatolia* (New Haven & London: Yale University Press, 2021). Ayrıca şu teze de bakılabilir: Michael Bedrosian Pifer, *The Stranger's Voice: Integrated Literary Cultures in Anatolia and Premodern World* (Doctoral Thesis, University of Michigan, 2014).

kim verecek ot”, “baskısız yongayı yel götürür”, “ününe bakma ununa bak”, “azıcık aşım, kavgasız başım” gibi atasözlerinde ise anlamlar bugünkü anlama yakın olmakla birlikte vurgulanan noktalar farklıdır.

Hazır Cevap adlı kitapta darb-ı mesel olarak isimlendirilmiş olan sözlerin ise daha az bir kısmı bugün yaygın olarak kullanılmaktadır. Yazarın özellikle kaydettiği son 20 atasözünü bugün de sözlüklerde karşılaşılmakta, diğerleri ise çalışma kapsamında taranmış olan sözlüklerde yer almamaktadır.

50 Aradzabadum adlı kitabın ise Ermenice yazılmakla birlikte 42 adet Ermeni harfli Türkçe atasözüne yer verdiği tespit edilmiştir. Bu kitap, atasözü olduğu belirtilen ifadelerin hikâyelerine de yer verdiği için son derece önemlidir. Osmanlı toplumunda, yaşanan ortak coğrafyada hem atasözleri hem de atasözlerinin hikâyeleri dilden dile aktarılmıştır. Yazarın Lafonten, Ezop, Nasreddin Hoca gibi isimlere bağlı olarak anlatıldığını söylediği bu atasözleri ve anlatılarından ikisinin (“Parayı veren düdüğü çalar” ve “Dağ yürümezse abdal yürür”) Nasreddin Hoca’ya bağlı olarak yaygınlaştığı tespit edilmiştir.

Sonuç olarak Türkçe, yüzyıllarca Osmanlı toplumunda birlikte yaşamış olan farklı dilden, kültürden ve dinden insanları ortak bir noktada birleştirmiştir. Çok kültürlü bir yapıya sahip olan Osmanlı toplumu içinde bu ortak dili konuşan her millet kendi dilini Türkçe ile zenginleştirmiş; kendilerine has kullanım ve söyleyiş biçimleri ile de Türkçenin zenginleşmesine, gelişmesine katkıları sunmuştur. Atasözlerinin bu noktada kültürel zenginliği yansıtan değerli ifade kalıpları olduğunu belirtmek gerekir. Bu makalede incelediğimiz üç eser Osmanlı toplumu içinde farklı dil ve kültüre sahip toplulukların dilsel olarak birbiriyle diyalog hâlinde ve etkileşim içinde olduğunu Ermeniler özelinde ortaya koymaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Adnan. “Darbimesel Mecmuaları Kitabiyatı.” *Atsız Mecmua*. sy. 15 (1932): 54-56.

Ahmet Vefik Paşa. *Atalar Sözü: Müntehabat-ı Durub-ı Emsal*. haz. Recep Duymaz. İstanbul: Gökkuşbu, 2005.

Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp, 1988.

Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II: Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp, 1988.

Albayrak, Nurettin. *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2009.

- Altınkaynak, Erdoğan. “Ermeni Alfabesi ile Yazılı Gregoryen Atasözleri Kitabı.” *Karadeniz: Uluslararası Bilimsel Dergi*, sy. 10 (2011): 149-155.
- Arora, Shirley L. “The Perception of Proverbiality.” *Wise Words: Essays on the Proverb* içinde. ed. Wolfgang Mieder. 37-80. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2015.
- Başgöz, İlhan. “Atasözleri Hakkında Atasözleri ya da Atasözlerinin Toplumsal Anlamı.” Çev. Nurdan Tuhfe Toçoğlu. *Milli Folklor*. sy. 70 (2006): 85-91.
- Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı* İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
- Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*. haz. Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Çobanoğlu, Özkul. “Sosyal Hayatta Eskimeyen Bir Sözel Araç Olarak Atasözleri ve İcra Bağlamında Derlenmelerinin Gerekliliği.” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. sy. 9-10 (Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı). (1998): 153-160.
- Dadıryan, Gğymes M. *Kısseden Hisse Yahod Mülahazat-ı Ahlakiye ve Mekalat-ı Müntehabe*. Kısmı Evvel. Kahire: Matbaa-yi Ğarpinean, 1900.
- Edirneli Ahmed Bâdi Efendi. *Armağan (Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler)*. haz. Süreyya Ali Beyzadeoğlu vd. Harvard Üniversitesi, 2004.
- Emeksiz, Abdulkadir. “Nasreddin Hoca Fıkralarının Atasözleri ve Deyimlerle İlgisi.” *Türk Halk Edebiyatı İncelemeleri (Saim Sakaoğlu Armağanı)* içinde. ed. Metin Ergun. 325-340. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2013.
- İlm-i Sarf-ı Osmani (Ermeni Hurufatı ile Yazıldığı Üzre Lisan-ı Osmaninin Sarfı Olarak)*. Sdambol: A. H. Boyacean Tabhanesi, 1868.
- Karabacak, Emine. “Bir Fabl Ustası Olarak İvan Krilov.” Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Kaymaz, Zeki. “Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı.” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi XIII/1* (2013): 173-212.
- Koz, M. Sabri. “Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler.” *Türklük Bilgisi Araştırmaları: Journal of Turkish Studies, Çekirge Budu Robert Dabkoff'a Armağan* 44 (2015): 285-318.
- Krikoryan, D. *Rumca Luğet ve Usul-ı Mükâleme*. İstanbul: Nşan Berberyan Matbaası, 1893.
- Kut, Turgut. “Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları.” *Türk Folkloru*. sy. 53 (1983): 5-6.
- Musaoğlu, Mehman ve Muhittin Gümüş. *Türkçe Açıklamalı Azerbaycan Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi, 1995.
- Oy, Aydın. *Tarih Boyunca Türk Atasözleri* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.
- Pifer, Michael Bedrosian. *The Stranger's Voice: Integrated Literary Cultures in Anatolia and Premodern World*. Doctoral Thesis, University of Michigan, 2014.
- Pifer, Michael. *Kindred Voices: A Literary History of Medieval Anatolia*. New Haven & London: Yale University Press, 2021.
- Seropyan, Vağarşag. “Ermenice Basın.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 3: 188-190. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.
- Stepanyan, Hasmik A. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005.
- Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, haz. Süreyya Beyzadeoğlu. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003.
- Tan, Nail. “Türkiye’de Genel Atasözü ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme Çalışmalarına Toplu Bir Bakış.” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. sy. 50 (2020): 257-296.

- Tezcan Aksu, Belgin; Şükrü Halûk Akalın ve Recep Toparlı. *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022.
- Tokmakçioğlu, Erdoğan. *Bütün Yönleriyle Nasrettin Hoca*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2c. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1997.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. cilt VIII. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975.
- Ulusoy Aranyosi, Ezgi. “Atasözü Neydi, Ne Oldu?” *Millî Folklor*. sy. 88 (2010): 5-15.
- Yıldırım, Dursun. *Türk Edebiyatında Bektâşi Fıkraları*. Ankara: Akçağ, 1999.
- Yıldız, Hüseyin ve Abdulkadir Öztürk, “19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine.” *ODÜ-SOBIAD: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 6(3) (2016): 739-766.
- Zartaryan, Bimen. “Ermeni Edebiyatında Türkçe Atasözleri”, *Jamanak Gazetesi*, 17 Nisan 1944.

